

УДК 393.9 (=161.2)(477.87)

Іванна ЧЕРЛЕНЯК (КЕРЕЧАНИН)

АПОТРОПЕЙЧНІ ЗАХОДИ ДЛЯ ЖИВИХ ТА МАГІЧНІ ДІЇ, ПОВ'ЯЗАНІ ЗІ СПОРЯДЖЕННЯМ МЕРЦЯ В УКРАЇНЦІВ ЗАКАРПАТТЯ

Розглядається один із аспектів ритуального комплексу, присвячений захисним обрядам для рідних померлого в традиційній поховальній обрядовості українців Закарпаття кін. ХІХ — п. п. ХХ ст. Увага звертається на заходи щодо зменшення смутку та жалю за покійним, захисні обряди від повторного впливу смерті, заходи від страху перед небіжчиком, ритуали для відвернення візитів покійника після смерті. Також наводиться ряд магічних практик із речами, що контактували з мерцем.

Ключові слова: покійник, мертвий, душа, смерть, труна, похорон, обряд, звичай, традиція, захист.

© І. ЧЕРЛЕНЯК (КЕРЕЧАНИН), 2018

Кожен етнографічний регіон має своєрідну обрядовість, пов'язану із проведенням людини в останню путь. Французький культуролог Ф. Ар'єс назвав сучасну культуру такою, що боїться смерті і всього, що з нею пов'язане [1, с. 42]. Людина традиційного суспільства менше боялася смерті як такої, але знала велику кількість методів та практик, метою яких було нейтралізувати вплив покійника на себе та свою родину. Із покоління в покоління передавалися знання про магічні ритуали з речами мерця, які мали здатність як спричинити шкоду, так і приносити користь.

Головним джерелом для дослідження традиційних поховально-поминальних обрядів українців Закарпаття стали польові матеріали авторки, зібрані під час етнографічних експедицій за 2010—2017 рр.

Внесок у вивчення поховальної обрядовості Закарпаття зробили Г. Ченгері [21], П. Світлик [18], А. Ізворін [9], Е. Недзельський [12], І. Симоненко [19], Ф. Потушняк [13; 15; 16], О.К. Мицюк [11] та інші етнографи. Великий інтерес становить серія статей Л. Дем'яна «Похоронні обряди и вированя из верчанского округа», надрукованих на сторінках часопису «Подкарпатська Русь» [5]. Унікальною для тих часів (1922 р.) є праця А. Кожминої «Podkarpatská Rus. Práce a život lidu», у якій чеська етнографія охарактеризувала окремі ділянки народної культури русинів Підкарпатської Русі [24]. Тут вона описала і поховальний обряд місцевого населення. Важливою є невидана монографія вченого, етнографа та археолога Ф.М. Потушняка «Закарпатська українська етнографія: значення, історіографія, завдання, проблеми та їх розрішення», яку опублікував М.П. Тиводар [14]. Надзвичайно цінною є праця професора М.П. Тиводара «Етнографія Закарпаття», у якій описуються та аналізуються сімейні обряди та звичаї, в тому числі поховальні [20]. Інформативною є монографія священника Юрія Жатковича «Етнографічний очерк угро-руських», що містить інформацію про сімейні свята і обряди на Закарпатті, яку перевидав О.С. Мазурок [8]. У 15-му параграфі праці йдеться про похоронні звичаї на Закарпатті. Поховальна обрядовість Закарпаття була темою дослідження багатьох істориків, етнографів, мистецтвознавців та й просто аматорів.

Надзвичайно багатий етнографічний матеріал, що стосується поховальних обрядів Закарпаття зосереджено у фондах Кабінету етнології, фольклористики та краєзнавства УжНУ, що збережений завдяки д. іст. н. професору М.П. Тиводару.

У статті збережено мовно-діалектні особливості у назвах обрядодій та атрибутів. Це зроблено вслід за етнографами та мовознавцями, такими як Ю. Жаткович, В. Гнатюк, П. Світлик, І. Верхратський, І. Панькевич та Й. Дзендзелівський, які впевнено відзначали самобутність закарпатського діалекту та найбільш точно його передавали за допомогою використання угорської чи німецької літери «i» та російської «ы». Ми робимо це свідомо і принципово, щоб зберегти живу мелодію оригінальної мови та підкреслити специфіку регіону. Для роз'яснення наводимо фонетичну транскрипцію літер. «Û» — лабілізований звук i, що в ряді говорів Закарпаття є рефлексом давніх етимологічних o, e в новозакритих складах. Літера «ii» вимовляється як [y]. «B̩» — голосний високого піднесення середнього ряду, нелабілізований. На нашу думку, використання літер «ii» та «ы» є дуже доцільним, оскільки автентична передача змісту обрядодій та назв атрибутів без їх вживання не можлива а ріогі. Тому для розуміння неповторного місцевого колориту достеменно правильною є якнайточніша інтерпретація, а відтак і написання слів-діалектизмів.

У нашій студії ми зосередимося на одному з аспектів поховальної обрядовості українців Закарпаття. А саме на основних апотропеїчних обрядах, метою яких було вберегти родину небіжчика від негативного впливу смерті та інших небезпек. Щоб наблизитись до проблеми дослідження, подамо лексичні варіанти назв основних категорій.

Потойбіччя у світогляді українців Закарпаття було сакральним поняттям, місцем, де спочивають душі померлих. Загробний світ у народі називали евфемізмами «*тот*», «*другий*», «*инишый*». Про перебування людини у потойбіччі казали: «*Увійн / она вже на всьїв правді*». Цей вислів, очевидно, вказував на суд Божий, де наставала розплата за всі земні діла. Долиняни та бойки покійника називали «*мертвіць*», «*помёршиый*», гуцули — «*небіжчик*», «*покійний*». Стан мертвого тіла ототожнювався із лексемами «*студёное*», «*готовое*», «*заковізлое*», «*закочанілоє*», «*задубілоє*», «*як дощка*». У традиційній культурі мала місце евфемізація поняття смерті. Зокрема на Закарпатті часто вживаними були такі фразеологічні евфемізми, що мали як позитивну, так і негативну семантику: «*Богу душу удрати*», «*представитися на Божий суд*», «*пійти на праведный суд*», «*пійти на тот світ*»,

Похорон дитини Добри Амброзія та Ержибет, с. Дравці (м. Ужгород), 1951 р. Фото з архіву авторки

«*упокóйтися*», «*сконáти*», «*минúтися*», «*заспáти навікы*», «*заспáти вічным сном*», «*уповісти амінь*», «*уджіти своє*», «*проширіти (комуь)*», «*дуба врізати*», «*кїнчитися*», «*кáпнути*», «*фьіркнути*», «*изгьїбнути*», «*здо́хнути*», «*заковізнути*», «*закочаніти*», «*вєричи копы́тами*», «*кїнці удрáти*», «*простєрти ноги*», «*простєрти кочолі*», «*скопы́титися*». Завуальовано подана й семантика висловів, що мали зневажливо-жартівливий, фамільярний характер: «*не буде вже люди́ наїдáти*», «*не буде вже зелєну топтáти*». Відвертим характером позначені: «*давно му там б́ило бы́ти*», «*давно му б́ило здо́хнути*». До зневажливих також відносяться лексеми «*мєрша*» та «*зды́хиль*». Момент смерті співвідносився з поняттями: «*кáмпец*», «*коніць*», «*áмінь*», «*áмба крьішка*», «*свічка му догоріла*», «*склáли му руки*». Часові обмеження життя, проявлялись у висловах «*не дочекав Великонне / Рїздва*», «*не буде вже паску істи*». З жалем покійного згадували: «*А, сараку, нажився доста*»; «*Набїдувався небїжчик*». В окремих випадках евфемізація діє як певна традиція, як данина колись живим виявам духовності мовного колективу.

Згадуючи померлого, гуцули додавали слово «*небіжчик / небїжка*». Етимологічно слово означає «*той, який не має своєї частки на цьому світі*» [7, с. 57]. Тут бачимо прямий зв'язок з лексемою «*небо*», що вказує на переселення душі до небесного світу. Долиняни при згадці про покійного родича обов'язково казали «*прощїн бы / прощєна бы*», «*прощїн / прощєна най будє*», «*царство му / їїв*

Похорон Керечанин Олени Михайлівни, с. Н. Болотне, 1970-ті рр. Фото з архіву авторки

небесное», «най з Богом спочивать». Слід думати, що такі вислови на адресу померлого були спрямовані на уласкавлення та уникнення його гніву. Адже в народній уяві призивання імені мертвого могло потривожити його спокій на «тому світі». Тому гадаємо, що додавання подібних примовок-побажань імпліцитно нівелювало ймовірний негатив та авансувало прихильність потойбічних сил. У зв'язку з цим нагадаємо, що на галицькій частині Гуцульщини таке задобрення проявляється навіть у загальноживаних лексемах «покійничок» та «похоронок».

У традиційній уяві жителів закарпатських сіл небіжчик був певною загрозою для живих, особливо близьких родичів. Тому для захисту від можливої шкоди, впродовж віків народ виробив цілу систему заходів та різноманітних апотропеїчних дій. Спробуємо їх згрупувати.

1. Заходи щодо зменшення смутку та жалю за покійним.

2. Заходи від страху перед мерцем (некрофобії).

3. Захисні заходи від повторного впливу смерті.

4. Заходи для відвернення візитів покійника після смерті.

1. Цілий набір практик був присвячений зменшенню смутку та жалю за померлим. Щоб не дуже по-

биватися («банова́ти») за померлим, рідні цілували йому ноги¹. З цієї ж метою після виносу тіла небіжчика з хати рідні присідали на стільці, де лежала труна («дереви́ще», «дерево», «копоршійів», «тру́на», «ла́да»)². На цвинтарі родичі та близькі кидали до могили по кілька грудочок землі, аби швидше забути про втрату та щоб померлий не приходив уві сні³. Подекуди з цієї ж метою грудку землі ховали за пазухою [8, с. 116]. Народна традиція застерігає родичів надмірно жалкувати і плакати («рева́ти»), щоб у потойбічному світі не втопити душу померлого у сльозах. Часто траплялося, що мертві приходили уві сні з проханням перестати за ними плакати. Респондентка Й. Добра розповідає, що одна жінка без упину плакала за своєю дитиною, а та, приснившись, казала: «У всіх діточок туй файні платічка, лиш у мене мокрое. Не реви́ за мнов, мамко, бі́льше»⁴.

2. Були у народі способи запобігання страху перед покійником. Вони базувалися на близькому контакті з тим, чого боялася людина, тобто мертвим. Такий погляд відбився у паремії: «На всякоє ядіє є противо-ядіє». Побутувало повір'я, за яким страх зникав після того, як людина, яка мила тіло мерця, гладила мокрою рукою по обличчю. Аби не боятись мертвого радили потриматись за великий палець на нозі покійника або ж просто доторкнутись до його тіла⁵. Це одним архаїчним звичаєм, спрямованим на відвернення страху вдови («удови́ці») перед своїм небіжчиком-чоловіком, було триразове вигукування його імені у піч. Відомо, що, піч у народній уяві була своєрідним ходом у потойбіччя⁶. Якщо людям доводилося бачити померлих або інші надприродні речі, вони промовляли: «Всякоє дыханіє да хвалит Господа».

¹ Зап. Черленяк І. у с. Імстичево Іршавського р-ну Закарпатської обл. від Добри Йолани Іванівни, 1940 р. н.

² Зап. Черленяк І. у с. Кушниця Іршавського р-ну Закарпатської обл. від Павелко Марії Ігнатівни, 1938 р. н.

³ Зап. Черленяк І. у с. Білин Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Кравчук Олени Михайлівни, 1925 р. н.; зап. Черленяк І. у с. Верхні Ворота Воловецького р-ну Закарпатської обл. від Дулішкович Анни Михайлівни, 1951 р. н.

⁴ Зап. Черленяк І. у с. Імстичево Іршавського р-ну Закарпатської обл. від Добри Йолани Іванівни, 1940 р. н.

⁵ Зап. Черленяк І. у с. Нижнє Болотне Іршавського р-ну Закарпатської обл. від Керечанин Емілії Василівни, 13 серпня 1933 р. н.

⁶ У весільній обрядовості Закарпаття зафіксовано звичай заглядання невісткою у піч задля скорої смерті свекрухи.

3. Захист від негативного впливу смерті та уявлення про її можливе повернення в українців Закарпаття мав напевно важливе значення. Щоб не накликати ще одну смерть, гуцули вдруже не засвічували свічку, якщо вона згасала у руках покійного⁷. Після миття тіла «мертву воду» виливали там, де ніхто не ходить («у незахідньое місто»). Вірили, хто ступить на це місце — сильно занедужає чи навіть помре. Впливати на людей вода переставала, якщо через неї перелетіла пташка («потя») чи проповз черв'як. Корито, у якомумили тіло («трупарню») перевертали догори дном і так залишали, доки померлого не відвезуть із двору⁸. В деяких селах корито намагались якнайшвидше віднести до церкви чи на кладовище, оскільки вважали, що інакше в хаті («хыжи») знову буде смерть [20, с. 298].

Чуючи дзвін за померлим, долиняни Мукачівщини, закривали вікна («возоры», «оболоки»), щоб смерть не зайшла в хату⁹. У бойків Воловеччини дзвінкий і жалісливий звук дзвону та зайвий незначний його удар вказував, що слід чекати ще однієї смерті у селі. А почувши такий дзвін, люди не хрестилися, чоловіки не знімали шапок [5, с. 110, 172]. Коли селом йшла похоронна процесія, односельці, боячись візиту смерті, ніколи не дивились крізь вікно¹⁰.

В українців Закарпаття збереглась віра у те, що смерть господаря («газды») могла призвести до загибелі свійських тварин, неврожаю та занепаду господарства. Аби розірвати цей зв'язок проводили своєрідні захисні обряди. Під час похорону дві жінки з родини під труною тричі передавали вузлик із зерном та сіллю. Сіль давали худобі, «обы не пушла за газдом», а зерно змішували з насінням, «обы ся не перевело» [8, с. 116; 20, с. 300]. У бойківських селах Воловеччини на землю клали три хлібини («оципки»), щоб сани з «деревищем» через них переїхати. В окремих селах при винесенні труни з хати, хтось із рідних перепускав між пальцями зерно в мішку. Такі дії мали забезпечити хороший урожай [21, с. 63]. У селах

Похорон у с. Волове (сmt Міжгір'я), кін. 1930-х рр. Фото з архіву М. Цендри

верхів'я р. Ужа, як домовина була вже на вулиці, з хліва випускали худобу («маржину», «маргу») [24, р. 63]. Бойки йшли до стайні і просто зганяли тварин з місця — «треба порушати їх было»¹¹. У селах боржавських долинян корову чи козу обводили навколо домовини. Наприкінці ХІХ ст. ще був звичай після виносу тіла зав'язувати ворота червоним поясом [10, с. 98]. Тут прослідковуємо семантику червоного кольору, який в народній уяві мав оберогові функції.

На Бойківщині до сьогодні продовжує побутовати архаїчний обряд принесення в жертву курки: «Ріжут курицю, бо кров треба пустити, обы худоба за мертвым не йшла, обы голова за голову была»¹². А от у гуцульському селі Богдан був свій звичай «віддавати голову за голову». Тут люди, яка при переставлянні покійника до труни тримала його голову, родина давала щось із своєї худоби, наприклад, ягня¹³. У деяких селах марамороських долинян при похороні бідним та вдовам від імені померлого дарували ягнят, поросят чи телят [8, с. 116].

Народ дотримувався встановлених традицією господарських табу. Коли в селі був покійник, доки не засипана яма, намагались не садити розсаду та садовину. Вважалося, що посаджене в такий день загине¹⁴. У такий день не насаджували курей, не кон-

⁷ Зап. Черленяк І. у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Молдавчука Степана Степановича, 1924 р. н.

⁸ Зап. Черленяк І. у с. Кушниця Іршавського р-ну Закарпатської обл. від Мателеги Анни Андріївни, 1941 р. н.

⁹ Зап. Черленяк І. у с. Лалово Мукачівського р-ну Закарпатської обл. від Тяско Марії Юрїївни, 1932 р. н.

¹⁰ Зап. Черленяк І. у с. Імстичево Іршавського р-ну Закарпатської обл. від Зейкан Марії Семенівни, 1947 р. н.

¹¹ Зап. Черленяк І. у сmt Міжгір'я Закарпатської обл. від Биби Олени Михайлівни, 1966 р. н.

¹² Зап. Черленяк І. у сmt Міжгір'я Закарпатської обл. від Скопич Анни Юрїївни, 1929 р. н.

¹³ Зап. Черленяк І. у с. Богдан Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Ференца Петра Петровича 1965 р. н.

¹⁴ Зап. Черленяк І. у с. Кушниця Іршавського р-ну Закарпатської обл. від Дочинця Петра Івановича, 1913 р. н.

Стара могила у с. Великий Раковець, 2017 р. Фото з архіву авторки

сервували («не закладували»), не починали вишивати рушники та будувати хату¹⁵.

Загальновідомим є той факт, що мерця з хати виносили вперед ногами. Семантично цей акт є протилежним до появи людини на світ, коли вона народжується вперед головою. Виносити покійника вперед головою не дозволялося, бо це могло призвести до повернення у дім смерті¹⁶. З метою вбереження від загибелі чоловікам з родини забороняли нести труну на цвинтар («теметів», «тинитів», «тын», «кіртіш», «цїнтарь», «цвонтарь» [6, карта 34]).

Як тіло винесли, чужа жінка (у бойків жebraчка) підмітала хату. Використаний віник та сміття кидали у «незахідное місто», а згодом спалювали. Після символічного підмітання дверей закривали, аби смерть не повернулась¹⁷. Бойки Міжгірщини, роблячи кроки назад, підмітали оселю хвойною гілочкою («чатинов»)¹⁸. Підмітання хати у цій обрядодії фігурує як поривання всіх зв'язків із померлим, замінання його слідів. Адже у долинянських говірках і досі побутують фрази на кшталт: «Йди гет до фраца (дідька. — І. Ч.), не вертайся, и хыжу за тобов замети!». Тут помічаємо певні паралелі зі зви-

чаем не підмітати хату за членом родини, що відправляються у далеку дорогу, поширеним у галицьких гуцулів та волинян.

У бойківських селах зразу після виносу тіла з хати члени сім'ї померлого сідали за стіл і дивились на дерева, примовляючи: «Як дерево здорове, так и мы обы были здорові» [20, с. 300]. Респонденти пояснюють: «На хащу (ліс. — І. Ч.) треба дивити, а ци взятися за зелене, за косіці (квіти. — І. Ч.)»¹⁹. При цьому присутніх тричі кропили («брызкали») свяченою водою. У цьому обряді фігурує символіка зеленого кольору, лісу та живих рослин, що уособлювали життя і довголіття, та, що важливо, протиставлялися смерті. Цікаво, що у центральній частині України на місце, де лежав покійник, ставили сокиру, щоб більш ніхто не вмирав, тричі обходили «діжу», а господиня розбивала посеред хати горщик [4, с. 209].

У селах долинян Іршавщини побутувала традиція відкривати вікно для голосіння за небіжчиком. Діти померлої матері через вікно голосно плакали («йойкали»): «Йой-йой, Боже! Що мы без мамки робити будеме? Як ся будеме світовати?» Голосіння за померлими мали приблизно такий зміст: «Ой-йой-йой! Газдо мій милый, хоть бы я очи свої стратила (загубила. — І. Ч.), бїльше ты відити не буду...»; «Мамко моя мила, лішилисьте ня, закоравилисьтеся (вперлися. — І. Ч.), нич ми не кажете...» [10, с. 98]; «Ой, Бойку, мій Бойку (Боже. — І. Ч.)! Хто буде нам тепер хыжу будувати, хто буде хлібця заробляти...» [21, с. 62]. Відчинення вікна у цьому звичаї можемо трактувати і як спосіб випускання душі, яка у народній уяві вилітала не через двері, а через вікно.

Щоб вберегтись від напасті, у деяких селах Свалявщини на цвинтар за тілом не йшли навіть близькі родичі [8, с. 116]. Повсюдно поширеним був наступний звичай. У разі поховання маленької дитини мати не йшла на цвинтар, щоб не занапастити інших дітей²⁰. При виході з подвір'я не слід оглядатись священикові, аби не помер ще хтось із родини. У народі вірили, якщо піп довго дивитиметься у яму, то в селі часто помиратимуть люди. Близьким родичам

¹⁵ Зап. Черленяк І. у с. Імстичево Іршавського р-ну Закарпатської обл. від Добри Йолани Іванівни, 1940 р. н.

¹⁶ Зап. Черленяк І. у с. Імстичево Іршавського р-ну Закарпатської обл. від Добри Марії Михайлівни, 1947 р. н.

¹⁷ Зап. Черленяк І. у с. Кушниця Іршавського р-ну Закарпатської обл. від Мателеги Анни Андріївни, 1941 р. н.

¹⁸ Зап. Черленяк І. у смт Міжгір'я Закарпатської обл. від Скопич Анни Юріївни, 1929 р. н.

¹⁹ Зап. Черленяк І. у смт Міжгір'я Закарпатської обл. від Шовак Пелагії Василівни, 1950 р. н.; Скопич Анни Юріївни, 1929 р. н.; Биби Олени Михайлівни, 1966 р. н.

²⁰ Зап. Черленяк І. у с. Імстичево Іршавського р-ну Закарпатської обл. від Зейкан Марії Семенівни, 1947 р. н.

не радили («не сувітно») заглядати у могилу, щоб не померти самим²¹.

Добре відомою на Закарпатті є пересторога переходити чи обганяти похоронну ходу. Кажуть, що на похороні, а особливо на кладовищі, не можна нікого цілувати, щоб не передати енергетику мерця. У могилу не клали живі квіти, щоб не помирили в родині. Строго заборонялося класти у домовину фото живої людини, оскільки це загрожувало їй скорою загибеллю. Яму для померлого копали лише у день похорону. Це пов'язано з пересторогою спричинити ще одну смерть у родині. Казали: «Не гінно (не можна. — І. Ч.) обы яма через ніч (ніч. — І. Ч.) стояла порожня»²².

Любовна магія також мала відношення до смерті, оскільки людей «зворожували» навіки. Коли помирав один з такої пари, зразу кликали «ворожіль», що вмів знімати чари («баяти»). За словами старожилів с. Імстичова Іршавського району, іншого з подружжя витирали ганчіркою («руб'ятков»), якою мили покійного, при цьому виголошуючи спеціальні заклинання²³. Вірили, якщо їх не «розворожити», то до сорока днів помре чоловік чи дружина²⁴.

4. Щоб захиститись від візитів покійника українці Закарпаття застосовували різні методи. При виносі тіла померлого з хати на кожних дверях труною тричі вдарили об поріг. У деяких долинянських селах Іршавщини та Мукачівщини «кланяли» лише на виході з хати (на «вонковому» порозі)²⁵. Цікаво, що лемки Словаччини під час «погребу» домовиною вдарили ще й коло печі [17, с. 165]. Такі обряди символізували прощання небіжчика з рідною домівкою. Вірили, що після цього його душа не турбуватиме рідних [8, с. 116]. Бойки с. Ужок пояснювали такі вдарання тим, що померлий мав останню можливість збудитися [24, р. 63].

Заходами, спрямованими на забезпечення від приходу мерця були перевертання корита після миття тіла, перевертання стільців чи саней, на яких лежа-

Хрести на старому цвинтарі, с. Імстичево, 2017 р. Фото з архіву авторки

ла труна. Монети, що клались до рук небіжчику, вважались відкупом від його візитів. Гуцули села Білин вірили, що гроші необхідні, аби при переправі на «тот світ» душа мала чим заплатити перевізникові²⁶. Сіяння дикого маку дорогою на цвинтар та обсіпання ним могили мало на меті не допустити повернення покійника з «того світу». Без цього обряду не обходилися похорони відьом («босоркань») та дводушників. Лексична формула була такою: «Товды бись уйшла / уйшов, як сись мак узбираш!»

Взагалі поховання осіб, підозрюваних у відьомстві, було сповнене багатьма таємними обрядами. Щоб убезпечитись від їх посмертних візитів виконували наступні апотропеїчні дії. До рота «ворожці» забивали голки, а на губи клали «колодицю»²⁷. Ноги такій особі зв'язували терням з ожини, яка обома кінцями росла із землі²⁸. До «копоршова» клали кропиву («жаливу») чи жидівські книжки, «обы читала и ни гонна уйти з того»²⁹. Покривало прибивали осиковими кілками, тіло обертало лицем до-

²¹ Зап. Черленяк І. у с. Імстичево Іршавського р-ну Закарпатської обл. від Добри Йолани Іванівни, 1940 р. н.

²² Зап. Черленяк І. у с. Імстичево Іршавського р-ну Закарпатської обл. від Добри Павла Федоровича, 1937 р. н.

²³ Зап. Черленяк І. у с. Кушниця Іршавського р-ну Закарпатської обл. від Павелко Марії Ігнатівни, 1938 р. н.

²⁴ Зап. Черленяк І. у с. Імстичево Іршавського р-ну Закарпатської обл. від Зейкан Марії Семенівни, 1947 р. н.

²⁵ Зап. Черленяк І. у с. Чинадієво Мукачівського р-ну Закарпатської обл. від Лешко Терезії Юрїївни, 1929 р. н.

²⁶ Зап. Черленяк І. у с. Білин Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Кравчук Олени Михайлівни, 1925 р. н.

²⁷ Зап. Черленяк І. у с. Чорний Потік Іршавського р-ну Закарпатської обл. від Соломко Марії Іванівни, 1948 р. н.

²⁸ Зап. Черленяк І. у с. Кушниця Іршавського р-ну Закарпатської обл. від Мателеги Анни Андріївни, 1941 р. н.

²⁹ Зап. Черленяк І. у с. Чинадієво Мукачівського р-ну Закарпатської обл. від Лешко Терезії Юрїївни, 1929 р. н.

Сучасна могила Добри Йоганни Василівни (померла 1982 р.), с. Імстичево, 2017 р. Фото з архіву авторки

низу та обсіпали битим склом³⁰. Респондент П. Добра пригадує, що колись у с. Імстичеві ворожбит на ім'я Фурт перед смертю наказав своїм дітям забити йому у стопу дванадцять цвяхів, аби у селі не позди-хали всі корови³¹. У с. Верхні Ворота добре пам'ятають «босорканю», яка протягом сорока днів після смерті забрала на «тот світ» дев'ятеро людей³². Як зазначає Ф. Потушняк, особливо багато відомо було в околицях с. Білки Іршавського району [20, с. 389]. Вірили, якщо під час похорону такої людини («чильяника») не провести спеціальних обрядів та не проговорити заклинань, після смерті вона стане упирем. А той уночі вилізатиме з могили у вигляді тварини і мучитиме людей та худобу, висмокуватиме з них кров [20, с. 386].

Щоб захиститись від приходу «босоркань» після смерті, домашні ставили для них воду та їжу. Якщо це не допомагало, то ниткою, випряденою лівою рукою, перев'язували вхідні двері. При появі відьми їй услід кидали гранню чи гарячою смолою

³⁰ Зап. Черленяк І. у с. Кушниця Іршавського р-ну Закарпатської обл. від Павелко Марії Ігнатіївни, 1938 р. н.

³¹ Зап. Черленяк І. у с. Імстичево Іршавського р-ну Закарпатської обл. від Добри Павла Федоровича, 1937 р. н.

³² Зап. Черленяк І. у с. Верхні Ворота Воловецького р-ну Закарпатської обл. від Дулішківч Анни Михайлівни, 1951 р. н.

[20, с. 390]. При згадці про «босорканю» та іншу нечисть, додавали: «Не сніла бы ся!», «Прапанн'я ййив!», «Прапала бы Бог дай!», «Оссина³³ бы ййив!», «Щезла бы!», «Не мала бы м'оци!»

Великий похорон («упровід», «упрогуд», «погріб», «х'ованя») та багата поминальна вечерея («комашня», «комашле», «посвітини», «горячіна») також забезпечували відсутність докірливих візитів мерця. Якщо небіжчик часто сниться рідним, запрошували священника, аби той освятив хату, клали у вікно воду, мак, ніж, забивали у поріг голку зі зламаним вушком, «уполудне» на поріг ставили сокиру («балту», «фійсу») вістрям догори [20, с. 302]. З метою вигнання духу покійника бойки обкурювались сіном з його труни. Лемки Словаччини у таких випадках звертались по допомогу сільських знахарів («бач'овів»), які обкурювали хату димом з магічних відворотних рослин, ставили у пороги та покуття апотропейні предмети (проскуру, монету, розрізану на дев'ять частин) [24, р. 127].

Цікаво, що в той час, як більшість народних практик мали захисний характер, не вичерпувалось бажання бачити присутність душі померлого. Принагідно наведемо один зі способів фіксації її приходу. Після «комашні» обернутим решетом на стіл сіяли муку, ставили повну склянку («погар») води, і накривали це все решетом. Якщо душа приходила вечеряти, то лишала по собі знак (сліди пташки) на тій муці або змінювалася кількість води [22, с. 214]. Бойки Міжгірщини клали на вікно рушник, хліб та воду. Через сорок днів віддавали «рушник — удовиці, хліб — корові, а воду виливали де ся ни ходит»³⁴. А якщо людина «ум'єлла» не висповіданою, на вікно ставили вино, щоб душа сорок днів причащалася³⁵.

У долинянських селах Закарпаття після «комашні» зі столу не прибирали. При спробах вияснення причин цього звичаю у більшості відповідь зводилась до слів: «Но пак уто так є. Такый сохтаж». Тут знаходимо паралелі з календарними поминками («дедами») на Поліссі, після яких наїдки також тримали до ранку — «для мертвих» [2, с. 220].

³³ Мається на увазі осика.

³⁴ Зап. Черленяк І. у смт Міжгір'я Закарпатської обл. від Скопич Анни Юріївни, 1929 р. н.

³⁵ Зап. Черленяк І. у с. Лалово Мукачівського р-ну Закарпатської обл. від Тяско Марії Юріївни, 1932 р. н.

Отже, у наведених обрядах помічаємо віру в матеріальність душі, що потребувала їжі, годування.

У традиційній уяві все, що мало відношення до поховання, зокрема речі які контактували з небіжчиком, надіялися негативним змістом. Часто вони використовувались у магичних ритуалах як з метою шкоди, так і з метою принесення успіху. Наприклад, якщо пляшечку з «мертвою водою» закопати під поріг, то в тій хаті скоро помруть всі члени сім'ї [20, с. 299]. Вірили, якщо таку воду вилити під плодове дерево, воно перестане родити [5, с. 171]. Якщо частину надмогильного хреста закопати під поріг, то дівчина з тієї хати «нигда-шуга (ніколи. — І. Ч.) ся ни уддасть» [13].

У с. Тереля Тячівського району та в його околицях були відомі магичні дії з першою тріскою від труни, вкраденою від столяра. Гадали, якщо парубок («легінь») покладе таку тріску під язик у церкві під час Всеношного перед Різдом чи Паскою, то під час миропомазання («мированя») чи цілування Євангелія бачитиме всіх «нечистих» дівчат за ознаками великих вух, довгого носа, рогів чи хвоста [20, с. 299]. Цікаво, що галицькі гуцули зберігали мотузку, якою підв'язували щелепу покійного родича. Вони носили її з собою і вірили, що це приносить успіх.

Існували таємні обрядодії, спрямовані на пияків та чоловіків, що б'ють своїх дружин. Щоб чоловік перестав пити, треба було процідити горілку («палінку») через штани («гати», «кальсони», «пачмаги») померлого, примовивши: «Товды бись пив, як сись буде пити». Вважалося, якщо людина вип'є цю горілку, більше ніколи не питиме. З цієї ж метою радили витерти чи зав'язати рот пиякові тканиною («рядною»), якою підв'язували щелепу мерця³⁶. Мотузками з рук покійника зв'язували руки чоловікові, щоб не бив жінку³⁷.

Якщо у когось виросла мертва кістка³⁸, то треба «обчерти» її рукою померлого, і вона скоро зникне³⁹. Помічною у народній уяві була і солома, на якій лежав покійник. Нею тиццали в зуби, щоб угамува-

³⁶ Зап. Черленяк І. у с. Імстичево Іршавського р-ну Закарпатської обл. від Добри Йолани Іванівни, 1940 р. н.

³⁷ Зап. Черленяк І. у с. Лалово Мукачівського р-ну Закарпатської обл. від Тясю Марії Юрївни, 1932 р. н.

³⁸ Вона виникає від миття покійного родича або ступання на «метрву воду».

³⁹ Зап. Черленяк І. у с. Імстичево Іршавського р-ну Закарпатської обл. від Добри Павла Федоровича, 1937 р. н.

ти зубний біль. При цьому ім'я покійного і хворого («битийжного») мали збігатися [3, с. 43].

Підводячи підсумки, скажемо, що обряди, пов'язані зі смертю, базуються на усталених морально-етичних поняттях та світоглядних уявленнях нашого народу. Вони засвідчують віру людини у реальне існування потойбічного світу та взаємодію померлих із їхніми живими нащадками. У циклі поховально-поминальної обрядовості чітко виділяються охоронно-захисні дії для нівелювання шкідливого впливу покійника на живих. Як одну з найхарактерніших особливостей похоронної звичаєвості на Закарпатті відмітимо тривале збереження у ній багатьох надзвичайно самотніх і архаїчних явищ. До таких належать описані у цій студії апотропеїчні заходи, що своєю метою мали зменшення смутку та страху перед померлим, нейтралізацію дії смерті на живих, а також уникнення посмертних візитів покійника. Не менш давніми є і розглянуті магичні ритуали, виконувані з речами, що контактували з тілом мерця. Мусимо зазначити, що звичаєво-ритуальний комплекс поховальних обрядів Закарпаття наразі є ще не достатньо вивченим, тому перспективи для досліджень у даному напрямку очевидні.

1. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти / Ф. Арьес ; пер. с фр. В.К. Ронина ; общ. ред. Оболенской С.В. — Москва : Прогресс, 1992. — 528 с.
2. Боряк О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним / О. Боряк. — Київ : ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2009. — 400 с.
3. Вархол Н. Народні знання українців-русинів Словаччини / Н. Вархол // Народна творчість та етнографія. — 2012. — № 4. — С. 33—45.
4. Вовк Хведір. Студії з української етнографії та антропології / Хведір Вовк. — Прага : Український громадський видавничий фонд, 1928. — 354 с.
5. Демян Л. Похоронні обряди і вированя из веречанского округа / Л. Демян // Подкарпатска Русь. — Ужгород : Педагогічне товариство Подк. Руси, 1926. — Рочник III. — № 5. — С. 108—112 ; № 7—8. — С. 170—175 ; № 10. — С. 224—225 ; 1927. — Рочник IV. — № 1. — С. 15—16 ; № 2. — С. 43—44 ; № 4. — С. 86—87 ; № 5. — С. 121—123.
6. Дзєндзелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області. УРСР (лексика) : у III ч. / Й.О. Дзєндзелівський. — Ужгород : УжДУ, 1958. — Ч. I. — 294 с.
7. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / редкол. О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін. — Київ : Наукова думка, 2003. — Т. 4: Н—П ; уклад.

- Р.В.Болдирев та ін. ; ред. тому В.Т. Коломієць, В.Г. Складенко. — 656 с.
8. *Жаткович Ю.* Етнографічний очерк угро-руських: Комплексне видання / Ю. Жаткович ; упорядкування і передмова О.С. Мазурка. — Ужгород : Мистецька лінія, 2007. — С. 62—144.
 9. *Изворинъ А.* Похоронный обычай у подкарпатских русинов (Загальний опис) / А. Изворинъ // Зоря — Найпал. — Унгарь, 1942. — Рочникъ II. — Ч. 1—2. — С. 130—144.
 10. *Коцан В.* Похоронні обряди та звичаї на Іршавщині кінця XIX — початку XX ст. (На прикладі сіл Осій, Білки, Великий Раковець, Малий Раковець, Нижне Болотне, Заболотне) / В. Коцан // Історичні студії: Збірник наукових праць, з проблем давньої і середньовічної історії та етнології. — Ужгород, 2008. — Випуск 2. — С. 95—113.
 11. *Мицюк О.К.* Сани в похоронах верховинців Карпат / О.К. Мицюк // Подкарпатська Русь. — Рочник IX. — № 1—3. — Ужгород : Педагогічне товариство Подк. Руси, 1932. — С. 24—26.
 12. *Недзельський Е.* Похоронний обычай на Поткарпатської Русі / Е. Недзельський // Ужгородський народний голос. — Ужгород, 1933. — С. 122—127.
 13. *Потушняк Ф.* Крест и крестная сила в народном вірованні / Ф. Потушняк // Русская правда. — Ужгород, 1940. — 19, 20, 21, 23 апреля.
 14. *Потушняк Ф.М.* Закарпатська українська етнографія: значення, історіографія, завдання. Проблеми та їх розрішення / Ф.М. Потушняк // Тиводар М.П. Життя і наукові пошуки Федора Потушняка. — Ужгород, 2005. — С. 163—254.
 15. *Потушняк Ф.* Сани в похороннім обряді / Ф. Потушняк // Неділя. — Ужгород, 1942. — 27 сентября. — С. 11.
 16. *Потушняк Ф.М.* Самоубійцѣ въ народномъ вѣрованю / Ф.М. Потушняк // Литературна недѣля. — Унгарь : Друкарня Подкарпатского общества наукъ, 1941. — Рочник I. — С. 21—22, 31—32.
 17. *Свистун В.* Село Ковбасово / В. Свистун // Подкарпатська Русь. — Ужгород : Педагогічне товариство Подк. Руси, 1930. — Рочник VII. — Число 7—8. — С. 162—165.
 18. *Світлик П.* Народні повѣря, ворожки, примовки і обычай села Имстичева — Бер. Верховина / П. Світлик // Подкарпатська Русь. — Ужгород : Педагогічне товариство Подк. Руси, 1929. — Рочник VI. — Число 4. — С. 86—91 ; № 5. — С. 113—116 ; № 6. — С. 144—146.
 19. *Симоненко И.Ф.* Быт населения Закарпатской области (по материалам экспедиции 1945—1947 гг.) / И.Ф. Симоненко // Советская этнография. — 1948. — № 1. — С. 63—89.
 20. *Тиводар М.П.* Етнографія Закарпаття: Історико-етнографічний нарис / М.П. Тиводар. — Ужгород : Гражда, 2010. — 416 с.
 21. *Ченгері Г.* Похорон в Н. Ростоках, округа Веречанського / Г. Ченгері // Подкарпатська Русь. — Ужгород : Педагогічне товариство Подк. Руси, 1934. — Рочник XI. — С. 62—63.
 22. *Черленяк І.В.* Поховально-поминальні обряди українців Закарпаття кін. XIX — п. п. XX ст. / І.В. Черленяк // Записки історичного факультету. — Одеса : Одеський національний університет ім. І.І. Мечнікова, 2016. — Випуск 27. — С. 197—221.
 23. *Varchol J.* Zvyky a povery v ľudovom staviteľstve a buvaní Rusinov-Ukrajincov na Slovensku / Varchol J., Varcholova N. // Tradície staviteľstva a bývania na Slovensku s osobitným akcentom na kultúrne prejavy v prostredí etnických minorít. Muzea a etnica 1999 / hlavný redaktor a zostavovateľ M. Sopoliga. — Bratislava ; Svidník, 1999. — Р. 33—45.
 24. *Kožmínová A.* Podkarpatská Rus. Práce a život lidu / Kožmínová A. — Praha, 1992. — 132 р.

Ivanna Cherleniak (Kerechanyin)

PROTECTIVE ACTIONS FOR ALIVE AND MAGIC ACTIONS CONNECTED WITH THE BURIAL OF THE DECEASED OF THE TRANSCARPATHEAN UKRAINIANS

The author considered one of the aspects of ritual complex, dedicated to the protective ritual for the relatives of the deceased in the traditional funeral ritualism of the Transcarpathian Ukrainians at the end of the XIX — the first half of the XX centuries. Attention is paid to the actions to relieve sorrow and sadness for relatives of the deceased, protective rites from the repeated influence of the death, actions from fear of the dead, rituals to prevent visits of the dead after death. There will also be a series of magic practices with things that belonged to the dead.

Keywords: deceased, dead, soul, death, coffin, funeral, ritual, custom, tradition, protection.

Ivanna Cherleniak (Kerechanyin)

АПОТРОПЕЙЧЕСКИЕ МЕРОПРИЯТИЯ ДЛЯ ЖИВЫХ И МАГИЧЕСКИЕ ДЕЙСТВИЯ, СВЯЗАННЫЕ СО СНАРЯЖЕНИЕМ МЕРТВЕЦОВ В УКРАИНЦЕВ ЗАКАРПАТЯ

Рассматривается один из аспектов ритуального комплекса, посвященный защитным обрядам для родных умершего в традиционной погребальной обрядности украинцев Закарпаття кон. XIX — п. п. XX в. Внимание обращается на мероприятия по уменьшению грусти и сожаления по усопшему, защитные обряды от повторного воздействия смерти, меры от страха перед покойником, ритуалы для предотвращения визитов покойника после смерти. Также приводится ряд магических практик с вещами, которые контактировали с мертвецом.

Ключевые слова: покойник, мертвый, душа, смерть, гроб, похороны, обряд, обычай, традиция, защита.